

## Методика. Практика. Експеримент

# Психолого-педагогічні умови побудови творчого навчально-виховного процесу на уроці



**Олександр МИТНИК,**

доктор педагогічних наук, професор кафедри початкової освіти та методик природничо-математичних дисциплін  
Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка

Для реалізації компетентнісного підходу в сучасній освіті важливо, щоб на кожному уроці домінував творчий навчально-виховний процес.

На наш погляд, характерною ознакою такого підходу до побудови уроку є розгортання у часі ситуації розмірковування – ситуації допитливості, пошуку, сумніву. Це забезпечується конструктивною взаємодією у підсистемах: «учитель – клас», «учитель – учень», «учень – учень», «учень – клас». Саме взаємодія між учителем і учнями та учнів між собою стимулює до творчості – створення нового на суб'єктивному чи об'єктивному рівнях.

Творчий процес, який має тривати не менше 30 хвилин, складається з таких етапів.

Перший етап. **Усвідомлення проблеми** (після актуалізації опорних знань).

Починається він з того, що в конкретній заданій ситуації учні стикаються з чимось, що викликає у них занепокоєння, бо вони не здатні пояснити певний факт (явище) через недостатність знань. Це допомагає усвідомити проблему, спонукає взятися за її розв'язання.

Другий етап. **Формулювання та обґрунтування ідей** (процес засвоєння нового матеріалу).

Це період свідомої та цілеспрямованої розумової діяльності, що потребує високої дисципліни розуму. Докладно досліджуються всі можливі гіпотези: один учень пропонує шляхи вирішення проблеми, інші слухають, ставлять запитання, доводять раціональність (правильність) чи нераціональність (хибність). На цьому етапі у процесі конструктивної

взаємодії з учителем відбувається розширення позиції кожного партнера: з одного боку, учні вчаться аргументовано доводити власну думку (гіпотезу), з іншого – усвідомлювати позицію партнера, порівнювати з власною і на основі цього робити певні висновки – погодитися чи аргументовано заперечити йому. Врешті-решт, відбувається порівняння гіпотез, їхнє зіставлення, оцінювання, вибір оптимальної (раціональної, єдино правильної).

Третій етап. **Осяяння.**

Відбувається раптовий діалектичний стрибок від нерозуміння до розуміння. В одного чи відразу в кількох учнів народжується радість пізнання. Діти «відкривають» певне правило, закономірність, арифметичну властивість тощо.

Четвертий етап. **Перевірка на практиці.**

Учні вирішують різноманітні завдання. Вчитель має ставити перед ними посильну мету, яку вони спроможні досягти. Проте, що більше буде створено ситуацій утруднення, які учні здатні подолати, то частіше вони переживатимуть радість відкриття, то інтенсивніше розвиватиметься в них інтерес до знань, з'явиться натхнення до подальшої творчості. Застосування знань щойно «відкритого» правила (закономірностей, певних властивостей тощо), дасть змогу створювати власні «продукти творчості»: граматичні (математичні) казки, вірші, ребуси.

До психолого-педагогічних умов побудови творчого навчально-виховного процесу на уроці ми відносимо розгортання ситуації розмірковування, застосування інтерактивних методів навчання та впровадження завдань, спрямованих на розвиток поняттєвого, творчого та дивергентного мислення й мовлення учнів. Розкриємо їхній зміст.

Учитель – організатор ситуації розмірковування. У цьому контексті його діяльність може здійснюватися за двома напрямками.

*Перший напрям.* Учитель самостійно веде розмірковування, поступово залучаючи до цього учнів. Поставивши проблему, він розкриває шляхи її вирішення і розмірковує разом з дітьми: демонструє їм шлях наукового мислення, вибудовуючи логіку переконання через постановку тези, підбір аргументів та побудову демонстрації (певні висновки – нові знання); через постановку проблемних питань привертає увагу до діалектичного руху думки до істини, залучаючи учнів до наукового пошуку.

*Другий напрям.* Учитель надає учням змогу самостійно шукати шляхи розв'язання проблеми, але сам не займає пасивної позиції. Він (за необхідності) спрямовує їхню думку, ставлячи евристичні запитання: *де?, коли?, як?, звідки?, чим?, чому?* тощо; вчить ставити подібні запитання перед собою та іншими.

У процесі розгортання ситуації розмірковування під час розв'язання певної навчальної проблеми вчителі мають надавати пріоритет індивідуальності, самоцінності, самобутності кожного учня, як активного носія суб'єктного досвіду, що накопичується під час навчання у загальноосвітньому навчальному закладі. З огляду на це, кожен відчуває, що його думка цінна, що до досягнення істини, за винятком певних історичних фактів, кожен може зробити свій внесок.

Основним завданням уроку, на якому домінує у часі ситуація розмірковування, є розвиток поняттєвого мислення та мовлення школяра. Обґрунтуємо цю тезу:

– зміст кожної освітньої галузі складається з певних наукових понять;

– поняття є концентрацією знань дитини, найважливішим засобом упорядкованого мислення;

– формування поняттєвого мислення є формування інтелекту в дії. За допомогою понять учні вчать складати істинні судження, з суджень – робити висновки, а значить, вчать конструктивно взаємодіяти з іншими;

– у процесі конструктивної взаємодії в підсистемах «учитель – клас», «учитель – учень», «учень – учень», «учень – клас» здійснюється формування дисципліни розуму особистості [3].

Розвиток поняттєвого мислення є підґрунтям розвитку творчого та дивергентного мислення. Правильність зробленого «відкриття» (ознака творчого мислення), доцільність (конструктивність тощо) кожної нової ідеї (ознака дивергентного мислення) учень повинен уміти довести за допомогою поняттєвого мислення, користуючись такими прийомами:

- розгляд об'єкта, що вивчається, має здійснюватися з різних сторін через виявлення найбільшої кількості властивих йому ознак, рис, якостей тощо (на основі операцій аналізу і синтезу);

- порівняння виявлених рис, якостей, властивостей з метою обрання найбільш вагомих, головних (на основі операції порівняння та абстрагування);

- встановлення причинно-наслідкових зв'язків та залежностей;

- обґрунтування нових положень (на основі операції узагальнення).

Розвиток поняттєвого мислення пов'язаний з розвитком мовлення, з огляду на що інтелект має стати мовленнєвим, а мовлення – інтелектуалізованим, а саме чітким, лаконічним, доказовим.

Формування поняття реалізується у процесі:

- конкретно-почуттєвого сприйняття;

- аналізу властивостей і відношень досліджуваних предметів, що приводить до виявлення ознак поняття;

- синтезування ознак (формування знань основного змісту поняття);

- визначення класу досліджуваних предметів (формування знань про обсяг поняття);

- встановлення кількісних та якісних зв'язків досліджуваного поняття з іншими поняттями (формування повного змісту поняття);

- уточнення ознак поняття, вивчення взаємозв'язку родових і видових понять;

- уточнення відповідності між змістом та обсягом поняття, що приводить до розуміння класифікації видових понять;

- конкретизації застосування поняття (розв'язування задач, рівнянь, виконання вправ тощо).

Пропонуємо систему завдань, спрямованих на розвиток поняттєвого, творчого та дивергентного мислення і мовлення учнів.

*Перший блок.* До певного родового поняття дібрати видові, або до певних видових – родові; знайти серед них зайве, обґрунтувати свою думку.

*Другий блок.* Побудувати визначення поняття або знайти помилку в запропонованому визначенні.

*Третій блок.* Побудувати «ланцюжок» обмеження чи узагальнення обсягу поняття. У «ланцюжку» обмеження кожне наступне поняття має бути вужчим за обсягом, аніж попереднє, у «ланцюжку» узагальнення – ширшим за попереднє.

*Четвертий блок.* Зобразити за допомогою кругів Ейлера співвідношення між обсягами даних понять.

*П'ятий блок.* Визначити істинність даного простого чи складного судження.

*Шостий блок.* За певними поняттями або малюнком скласти просте судження, починаючи його узагальнювальним словом: *всі (кожний, будь-який), деякі (принаймні один), жодний, завжди, інколи, ніколи*. Запропоновану систему можна впроваджувати на уроках дисциплін гуманітарного та природничо-математичного циклів, а саме: на етапі актуалізації опорних знань (комбінований урок), на уроках закріплення чи узагальнення й систематизації пройденого матеріалу.

Застосування на уроці інтерактивних методів навчання допоможе вчителю стимулювати розгортання ситуації розмірковування.

**Інтерактивними** вважаємо методи, застосування яких сприяє одночасному розвитку обох півкуль головного мозку дитини.

Застосування їх на будь-якому уроці допоможе вчителю ввести у навчальний процес елементи дослідження, пошуку, порівняння різноманітних фактів, явищ, позицій, висновків, а учню більш чітко визначити власні погляди. Радимо вчителю на *рівні засвоєння нових знань* використовувати такі методи: проблемно-пошуковий діалог (сприяє розвитку переважно лівої півкулі головного мозку) у поєднанні з методом образного бачення (сприяє розвитку переважно правої півкулі головного мозку); на *рівні формування інтелектуально-творчих умінь*: «мозкову атаку», проблемно-пошуковий діалог, метод інверсії, емпатії, інциденту, дидактичну гру, метод синектики.

Розглянемо методи, які пропонуємо використовувати на рівні засвоєння нових знань. Передусім це **проблемно-пошуковий діалог**, або **метод ключових евристичних запитань**. Використання цього методу, на думку Д.Пойа, означає, що інформація не подається в готовому вигляді, а «відкривається» учнями самостійно у процесі пошукової діяльності та усвідомлюється під час відповідей на евристичні запитання: *де?, чому?, коли?, як?* тощо [4]. Радимо вчителю застосовувати проблемно-пошуковий діалог у поєднанні з **методом образного бачення** – емоційно-образного дослідження об'єкта, що означає, в широкому розумінні проговорити, записати, намалювати результати свого дослідження у вигляді певної схеми, споглядаючи слово, знак чи реальний предмет [2]. Така схема має назву опорно-буквенна піктограма, тобто інформація, у якій замість деяких слів використовуються малюнки. Її доцільно використовувати на уроках літератури під час роботи над віршованими творами, які за програмою треба вчити напам'ять. Вона починається з того, що учень малює, тобто за змістом кожного слова вірша створює образ, іноді до малюнка дописуються закінчення деяких слів-образів, службові слова. Після того як учні повністю замалювали вірш, вони зчитують інформацію з малюнка, одночасно читаючи текст вірша. Потім, не підглядаючи у текст вірша, інформація зчитується з малюнка. Нарешті, інформація зчитується з пам'яті.

Охарактеризуємо методи, що сприяють формуванню в учнів інтелектуально-творчих умінь.

У процесі розв'язання учнями навчально-творчих завдань на засадах вільного генерування ідей радимо вчителю застосовувати **метод «мозкової атаки»** [1; 6]. Він допоможе активізувати творчу думку учнів, розвинути гнучкість мислення, діалогічні ланки в структурі мислення, а саме: *мислення насамперед для себе* – формулювання певної ідеї; *мислення насамперед для іншого* – вміння мислити ніби від іншого; *мислення разом з іншим* – спільний вибір раціональної ідеї і розроблення остаточного рішення. Важливо підбирати такі завдання, зміст яких спонукає кожного учня запропонувати власну ідею, що сприятиме формуванню готовності до інтелектуального ризику (школяр має багато ідей, вміє і не боїться їх висловлювати).

**Метод проблемно-пошукового діалогу** вчитель може використовувати також з метою формування інтелектуально-творчих умінь. Так, за допомогою цього методу на уроках узагальнення й систематизації вивченого доцільно розв'язувати з учнями завдання комбінованого характеру, завдань з логічним навантаженням.

Застосування **методу інверсії (обернення)** [6] – це процес знаходження різноманітних напрямів (ідей, варіантів) щодо вирішення одного, чітко окресленого завдання. Цей метод доцільно застосовувати: на уроках математики у процесі розв'язування задач різними способами, завдань з логічним навантаженням, створення різних задач до одного числового (буквеного) виразу-розв'язання; на уроках літератури – у процесі вирішення таких завдань:

- а) створення уявних образів на основі прочитаних текстів;
- б) доповнення і зміни тексту:
  - домислення подій, що передували б зображеним та могли продовжити розповідь про героїв оповідання;
  - уявлення наслідків, подій, явищ, що могли б відбуватися за інших умов;
  - придумування різних варіантів закінчення оповідання;
  - введення у твір нових подій і персонажів;
  - в) складання оповідання за малюнком або картиною, словесне змалювання подій, що могли б передувати зображеному на картині, чи продовження зображеного на ній; вибірковий перегляд трьох-чотирьох кадрів діафільму, за якими відтворюється весь сюжет.

**Метод емпатії (особистої аналогії)** [5] пропонуємо вчителю застосовувати у процесі впровадження інсценізації та драматизації, елементів змагання, театрального дійства. Театралізовану дію варто відрізнити від театру на уроці. Вчитель пропонує розіграти театр на уроці, якщо учні мають лише відтворити заздалегідь завчену роль. Театралізована дія розгортається тоді, коли учень бере на себе певну роль, діє в її межах, вчиться планувати власні дії на декілька кроків вперед.

Використання цього методу на уроках математики та української мови сприятиме розвитку вміння створювати власні продукти творчості: математичні та граматичні казки, вірші, оповідання тощо (наприклад, «оживлення» абстрактних понять – колективне складання казки на основі вивченого матеріалу).

**Метод інциденту** [6] сприятиме виробленню адекватної поведінки у стресових ситуаціях – за дефіциту інформації, часу тощо, розвитку швидкості мислення, подолання інерції психічних процесів.

На відміну від методу «мозкової атаки», що застосовується під час проведення командних ігор чи у процесі вирішення навчально-творчих завдань у групах, де важливим є узгодження ідей для планування спільної ідеї, метод інциденту радимо

використовувати там, де робота кожного учня є важливою для перемоги команди. Наприклад, під час усного рахування можна запропонувати змагання між командами (рядами), спрямоване на обчислення значення «ланцюжкових» виразів, у яких значення одного є початком іншого.

Застосування **навчальної гри як методу навчання** забезпечуватиме максимальну емоційність та зацікавленість до навчання. Навчальна гра є дієвим засобом формування єдності когнітивних (інтелект), емоційних та вольових компонентів особистості. Задовольняються одночасно фізичні і духовні потреби учнів, формуються їхні мислення, почуття, воля. В ігровій обстановці, виконуючи певну роль, учень позбувається напруження, що блокує адекватні психічні реакції, необхідні для продуктивної діяльності. Через образ, у який школяр вживається, він відкриватиме для себе неоднозначність, багатоваріантність об'єктних позицій та відношень. Творча сутність навчальної гри полягає в тому, що через неї дитина перетворює світ, своєрідно відображаючи його, тобто у грі реалізується соціальна потреба, що виражається у прагненні впливати на навколишнє середовище, стати суб'єктом, «господарем» власної діяльності.

Застосування **методу синектики** [5] забезпечуватиме синтез декількох чи всіх розглянутих методів. Це може бути урок-подорож, урок-змагання, урок-прес-конференція тощо. Учням пропонується розв'язати різноманітні навчально-творчі завдання, що мають єдину сюжетну лінію. Зазвичай основу уроку, на якому вчитель застосовує метод синектики, становить ділова гра з вибором стратегії поведінки, плануванням дій на три-чотири кроки вперед (учні на початку уроку планують результат, якого вони мають досягти, подолавши певні випробування).

Пропонуємо складові уроку та показники, що допоможуть учителю проаналізувати урок та визначити власний рівень готовності до побудови творчого навчально-виховного процесу.

За наявність на уроці кожного із запропонованих показників радимо нараховувати по одному балу (див. табл. 1).

Бали, що визначають рівень готовності вчителя до побудови творчого навчально-виховного процесу на уроці, радимо розподілити так:

25 – 27 балів – високий рівень;

20 – 24 бали – достатній рівень;

15 – 19 балів – середній рівень;

1 – 14 балів – низький рівень.

Таблиця 1

№ з/п	Складові уроку	Показники, що аналізуються	Оцінка
1.	Організація уроку (6 балів)	<ul style="list-style-type: none"> <li>– міра залучення учнів до визначення теми і завдань уроку;</li> <li>– вдала мотивація навчальної діяльності, виникнення в учнів бажання здобувати нові знання, уміння;</li> <li>– міра участі учнів в організації уроку: взаємонавчання, взаємодопомога у підсистемах «учитель – клас», «учитель – учень», «учень – учень», «учень – клас»;</li> <li>– зміна видів діяльності учнів на кожному етапі уроку та їхня доцільність;</li> <li>– раціональний розподіл часу на основні етапи уроку;</li> <li>– організація рефлексії учнів стосовно сприйнятого і зробленого на уроці</li> </ul>	
2.	Зміст уроку (7 балів)	<ul style="list-style-type: none"> <li>– відповідність структури уроку його змісту і меті;</li> <li>– логічний зв'язок між основними етапами уроку;</li> <li>– створення ситуації вибору;</li> <li>– доцільність вибору завдань з погляду активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів;</li> <li>– зміна видів діяльності впродовж уроку;</li> <li>– використання завдань розвивального характеру (завдань з логічним навантаженням, завдань комбінованого характеру тощо);</li> <li>– зміст домашнього завдання, диференціація його за рівнем складності</li> </ul>	
3.	Засоби навчання (5 балів)	<ul style="list-style-type: none"> <li>– доцільність вибору методів і прийомів щодо активізації навчально-пізнавальної та пошукової діяльності учнів;</li> <li>– діалогічний характер навчання;</li> <li>– організація навчально-творчої діяльності молодших школярів;</li> <li>– доцільність використання наочних та технічних засобів навчання;</li> <li>– види контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів</li> </ul>	
4.	Психологічна атмосфера уроку (2 бали)	<ul style="list-style-type: none"> <li>– прийоми стимулювання зацікавленості учнів до навчального матеріалу (створення ефекту здивування, захоплення, сумніву, недовіри тощо);</li> <li>– створення ситуації успіху</li> </ul>	
5.	Наявність професійно-значущих якостей особистості вчителя, інтелектуально-творчих умінь (7 балів)	<ul style="list-style-type: none"> <li>– наявність динамічної системи знань з педагогіки, психології та методик навчання;</li> <li>– винахідливість учителя, гнучкість у формулюванні питань у процесі вивчення теми;</li> <li>– вміння вчителя здійснювати проблемно-пошуковий діалог з учнями;</li> <li>– прояв вчителем емпатії, динамізму, артистизму, емоційної стійкості;</li> <li>– дотримання вчителем норм педагогічної етики;</li> <li>– здатність до імпровізації на уроці;</li> <li>– здатність знаходити раціональний вихід із непередбачених педагогічних ситуацій</li> </ul>	

Варто зазначити, що конструктивна взаємодія у підсистемах: «учитель – клас», «учитель – учень», «учень – учень», «учень – клас», яка має домінувати на таких уроках, допоможе вчителю сформувати в учнів уміння узгоджувати свої думки з думками партнерів, розвинути гнучкість і широту мислення, готовність до інтелектуального ризику. Ці якості та вміння поліпшуватимуть реакцію дитини на мінливі життєві обставини.

Уроки, на яких домінує у часі творчий навчально-виховний процес, зроблять навчання ненав'язливим, непомітним для учня. Відбуватиметься вільний пошук себе, самопізнання і самовизначення особистості, що є першими кроками до життєвого успіху.

### Література

1. *Бабанский Ю.К.* Методы обучения в современной общеобразовательной школе / Юрий Константинович Бабанский. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
2. *Матюгин И.Ю.* Как развить хорошую память / Игорь Юрьевич Матюгин. – М.: Рипол-Классик, 2002. – 346 с.
3. *Навчання у початковій школі як цілісний творчий процес: теорія і практика* / За ред. В.І. Бондаря; Упоряд. О.Я. Митник. – К.: Початкова школа, 2011. – 384 с.
4. *Пойа Д.* Математическое открытие / Джордж Пойа. – М.: Наука, 1970. – 452 с.
5. *Сисоєва С.О.* Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / Світлана Олександрівна Сисоєва. – К., 1997. – 484 с.
6. *Хуторской А.В.* Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя / Андрей Викторович Хуторской. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383 с.

### Александр МИТНИК

#### Психолого-педагогические условия построения творческого учебно-воспитательного процесса на уроке

*В статье раскрыто содержание понятий «ситуация рассуждения», «интерактивный метод обучения» и т.д. Охарактеризовано структуру творческого учебно-воспитательного процесса и психолого-педагогические условия его построения. Предложено составляющие урока и показатели, которые помогут учителю проанализировать урок и определить собственный уровень готовности к построению творческого учебно-воспитательного процесса.*

**Ключевые слова:** творческий учебно-воспитательный процесс, ситуация рассуждения, интерактивный метод обучения, понятийное мышление, психолого-педагогические условия построения творческого учебно-воспитательного процесса на уроке.

### Oleksandr MYTNYK

#### Psychological and pedagogical conditions of construction creative educational process in the lesson

*The article discloses the content of concepts «situation reasoning», «interactive teaching method», etc. We characterize the structure of creative educational process in the lesson and psychological and pedagogical conditions of its construction. Proposed components of the lesson and the indicators that will help the teacher to analyze the lesson and determine their own level of readiness for the construction of a creative educational process.*

**Keywords:** creative educational process, the situation reasoning, interactive teaching method, conceptual thinking, psychological and pedagogical conditions of construction creative educational process in the lesson.

## Анонси

### Олександр МИТНИК

#### Психолого-педагогічні умови побудови творчого навчально-виховного процесу на уроці

*У статті розкрито зміст понять «ситуація розмірковування», «інтерактивний метод навчання» тощо. Охарактеризовано структуру творчого навчально-виховного процесу на уроці та психолого-педагогічні умови його побудови. Запропоновано складові уроку та показники, що допоможуть учителю проаналізувати урок і визначити власний рівень готовності до побудови творчого навчально-виховного процесу.*

**Ключові слова:** творчий навчально-виховний процес, ситуація розмірковування, інтерактивний метод навчання, поняттєве мислення, психолого-педагогічні умови побудови творчого навчально-виховного процесу на уроці.

